

UOT 5718.01**ARTUR KONAN DOYL VƏ DETEKTİV JANR***

(ardı)

**d. ƏDİB HEÇ DƏ DETEKTİV JANRA QAPANIB
QALMAQ NİYYƏTİNDƏ OLMAYIB****Q.İ.ƏHMƏDOV***Bakı Dövlət Universiteti**gabil@lan.ab.az*

Məqalə ingilis yazıçısı Artur Konan Doyleun yaradıcılığının detektiv aspektini əks etdirən üçüncü məqalədir. Müəllifin bu mövzuda bir sıra məqalələri dərc olunmuşdur.

Açar sözlər: qəlb, macərə, cinayət işi, ədəbi üslub, maddi yardım, dövrü əhatə etmək

1892-ci ilin əvvəllərini o, özünü bütünlüklə “Qaçqınlar” romanına həsr edir və tezliklə həmin yazı çapa təqdim olunduqda, tarixi hadisələr fonunda qurulmuş fabulanın nisbətən sönük alındığı üzə çıxır. Bəlkə də tənqidçiləri bu fikrə gətirən Konan Doyle xas detektiv təhkiyəsinin parlaq ecazı idi. 1892-ci ilin fevralında artıq ehtiyacın daşını birdəfəlik atmış ədib “Strend”-in inadla etdiyi xahişlər müqabilində yeni Holms hekayələri dəsti üçün min funt istəyir. Onun təklif etdiyi məbləğlə və müəllifin irəli sürdüyü şərtə – yazıların çətdirilməsi işində onu tələsdirməməyə jurnal danışıqsız razı olur. “Gümüşü yal”, “Dəniz sövdələşməsi” həmin qismə daxil idi. Onların yaradıcısı qalan əsərləri yazmazdan əvvəl “Vaterloo” və “Zülmət mələikələri” pyeslərini tamamlayır. Sonuncu səhnə əsərində doktor Uotson təklikdə baş qəhrəman kimi Amerikada cərəyan edən hadisələr fonunda verilsə də, müəllif həmin dram əsərini nədənsə heç vaxt ortaya çıxarmadı. Buna səbəb kimi Uotsonun xasiyyətindəki qadınlara olan yüksək marağın qabarıq şəkildə verilməsi də ola bilərdi.

Qalan detektiv hekayələr isə “Karton qutu”, “Sarı sifət”, “Düzənlikdə bazar” sərlövhləri ilə ədibin 1893-cü ildə İsveçrəyə səfəri ərəfəsində təhvil verilir. Arvadının soyuqdəymədən sonra özünü pis hiss etməsi və dağ havasına ehtiyacı olmasına görə həmin ölkəyə yollanarkən və oranın ən səfalı guşələrindən biri olan Rauşenbax şalələsini seyr edərkən Konan Doyle həmin ilin 6 aprelində öz anasına Holmsı həmin şalələdə batırıb öldürəcəyini yazır. O, doğrudan da yeni

---

* Əvvəli “Bakı Universitetinin Xəbərləri” jurnalının 2014-cü il 3 sayında

seriyanı “Holmsın son işi” əsəri ilə bitirir və oktyabrda öz atasının da ölməsi xəbərindən sarsılır. Həyat yoldaşı isə ciyər xəstəliyindən tamamilə sağalaraq əri ilə Lindona çox gümrah bir halətdə dekabrın 8-də dönür. Yeni hekayələr düjününə yekun vuran bu bədbin sonluqlu əsər bütün Britaniyanı, Amerikanı, Avstraliya və Kanadanı dərindən məyus etsə də, həmin toplu ayrıca bir kitab kimi “Şerlok Holmsın macərələri” adı altında çap olunur. Holmsdan, nəhayət ki, yaxa qurtara bildiyini ehtimal edən dəmir sağlamlıqlı, atletik görkəmli cavan ədib heç də qələmini yerə qoymur.

“Starko Monro” romanı məhz həmin vaxt ərsəyə gəlir. Sonra, yəni 1894-cü ildə ədib “Parazit” əsərini başa vurur. İndi onu daha çox Napoleon obrazı və onun hökmranlıq etdiyi dövr dərindən maraqlandırır. Onun daha iki kitabı – “Briqadir Jerarın qəhrəmanlıqları” və “Jerarın başına gələnələr”də baş qəhrəman Etyen Jerar artıq Napoleon dövrünə aid başlıca hərbi kampaniyaların mərkəzində fəaliyyətdə olan bədii obrazdır. Müəllif hər iki kitabda təsvir olunan hadisələrə vətənpərvər bir fransızın gözləri ilə baxır. Bu əsərlərlə qane olmayan yazıçı briqadirin şücaətlərinə aid daha 7 hekayə də qələmə alır. Həmin mövzuda çalışarkən böyük qüvvələr sərf edən Konan Doylu bir fikir daim aludə edir. *“Mən hələ də bilmirəm ki, məni aludə edən fransız imperatoru dahiyənə bir qəhrəmandır, yoxsa qeyri-adi bir əbləh”*. Dünyanın hökmdarı tacına yiyələnmək üçün fransız xalqının böyük bir qismini güdaza verən bu qanlı şəxsin devrilməsində Konan Doylun həmyerlisi cavan marşal Vellingtonun komandanlığı altında 1815-ci ildə ingilis ordusunun Vaterloo kəndi yaxınlığında göstərdiyi qəhrəmanlıq müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdur.

İngiltərədəki ədəbi hadisələrə qarşı çox həssas olan qüdrətli Amerikada da Konan Doyl əsərləri dönə-dönə dərc olunduğundan bununla həm müəllifin məddi imkanları xeyli dərəcədə yaxşılaşır, həm də onun şöhrəti qat-qat artır. İsveçrəyə səfər edərkən isə o, artıq Birləşmiş Ştatları və Kanadanı gəzib öz qısa səfəri zamanı həmin ölkələrlə tanış olmuş, ədəbi ictimaiyyət qarşısında bir neçə yadda qalan çıxışlar etmişdi. Orada Redyard Kiplinlə isə hətta dostlaşa bilmişdi. Hər ikisi okeanın o tayında keçirilmiş məşhur bir boks yarışında da olmuşdular. Çünki idmanla daim məşğul olan bu ingilis ədibi həmin növü o qədər çox sevirdi ki, o hətta boks mövzusunda Rodney Stounun baş qəhrəman kimi verildiyi “Tarixi məqam” adlı bir romanı da heç də təsadüfən qələmə almamışdı.

Növbəti səfərə isə Konan Doyl yenə də ailəvi olaraq çıxır. Bu dəfə o, fironlar və ehramlar diyarı olan Misiri seçir. Paytaxt şəhər Qahirədən 800 kilometrlik məsafədə olan Xəlifə vadisində Donan Doylun özünün və ailəsinin də olduğu turist qrupuna bir dəfə yorğa dəvələrə süvar olmuş 90 bədəvi səhra ərəbi hücum edir və az qalır ki, həmin quldurlar aciz qalan ingilis qarnizonunun gözləri qarşısında britaniyalı müsafirlərin hamısını əsir götürsünlər. Sonra Nil çayı ilə ingilis gəmisində hərəkət edərkən yazıçı öz narahatlığını yerli ingilis qarnizonunun rəhbəri general-mayor Kitçinerlə bölüşür. 1896-cı ildə evə qayıdarkən müəllif daha bir kitab – hələ Misirdə başladığı “Bernak əmi” adlı və Napoleon epoxasına həsr olunmuş əsər dərc etdirir. Onun ardınca isə “Koroskoda faciə”

romanını çapa verir. 90 nəfər bədəvi çöl ərəbinin həmləsinin təsiri altında yazılmış bu kitabda yazıçı öz təxəyyülünün gücü ilə, əsir alınanlara guya islamın zorla qəbul etdirilməsi şərti ilə həyatlarının hifz ediləcəyi təklifinə onların müxtəlif şəkildə yanaşdıqlarını təsvir edir. Qəhrəmanlardan bir qismi sağ qalmaq xatirinə buyurulanları edir, digərləri isə etiraz bildirərək öz ölümlərini həqiqi xristianlar kimi mərdliklə gözləməyə başlayırlar.

Həmin dövrdə Konan Doyle maddi vəziyyəti o qədər yaxşılaşır ki, o Anderson deyilən yerdə daha əzəmətli yeni bir malikanə inşa etdirir. O, həmçinin olduqca xoşuna gəlmiş Lekki Cin ilə də gizlincə görüşməyə və onun gözəlliyindən ruhlanaraq bir sıra yeni əsərlər yaratmağa nail olur. Bunlardan biri “Şerlok Holms” adlı yeni bir pyes olur. Kral teatrında tamaşaya qoyulan həmin əsəri səhnələşdirən məşhur aktyor Henri İrvinq 1898-ci ildə böyük uğur qazanır. Bu mövzuda daha bir pyesi isə Konan Doyle “Kornhil məqəzin” jurnalına göndərir. 1898-ci ildə ədib “Fəaliyyətə çağıran nəğmələr” adlı şeirlər və balladalar toplusunu da nəşr etdirir. Elə həmin il İtaliyaya gəzməyə getməzdən daha əvvəl o, “Strend” jurnalını da yeni hekayələrlə təchiz edir. Buraya köhnə tarixlərlə yazılmış “Buxarı yanında nəql edilmiş əhvalatlar”, “Cücülər ovçusu”, “Saatları olan adam” və “Yox olmuş sürət qatarı” daxil idi. Bunlardan sonuncusunda Şerlok Holms yalnız səhnə arxasında hərəkət edir.

Bu adı çəkilənlər arasında sonuncusunda təsvir edilən sirli yox olma hadisəsi artıq detektiv janra deyil, tamamilə başqa bir sahəyə aiddir. Əlbəttə bu ədibin “İtirilmiş dünya” romanı kimi fantastik janrdə də gözəl əsərləri vardır. Amma qeyd etmək lazımdır ki, fantastika ilə səsleşən daha bir Şerlokiana nümunəsi “Dörd əl-ayaqla gözən adam”dır.

Cin Lekki ilə məhəbbət macəraları getdikcə şiddətləndiyindən, ədib onunla qol-qola teatr foyesində gəzişərkən qəflətən öz kiçik bacısı və əri ilə üzləşəndə onlar bu hadisədən çox pərişan olaraq yazıçı ilə əlaqəni kəsmək qərarına gəlirlər. Müəllif isə “Artur Qriffits” başlıqlı lirik-sentimental əsərində Mod Selbi adlı qadınla Frenk Kross arasında sevgi mövzusunda söhbətlərə geniş yer versə də, oxucular bu kitabı müəllifin səviyyəsindən aşağı dərəcəli bir bədii yazı kimi qəbul etməklə xeyli dərəcədə narazı qalırlar.

Bununla belə, həmin günlərdə bir neçə ürəkəçici hadisə də baş verir. Onlardan biri aktyor Vilyam Gilletin gözlənilmədən müəllifin yanına əsil Şerlok Holms qiyafəsində gəlməsi və zahirən tamamilə həmin obraza oxşamasıdır. Elə o vaxtlar Fransadan rəsmi səfərə gəlmiş hərbi donanma rəhbərliyindən mərasim təşkilatçıları krala, dahi admiral Con Fişerə, yaxud dahi siyasətçilərdən Balfura və ya Çemberlenə baş çəkmək barədə fikir bildirmələrini xahiş edəndə fransız nümayəndə heyəti yalnız Şerlok Holms müəllifi ilə görüşməyi arzuladıqlarını demişlər. Edinburq universiteti də həmin günlərdə ona “hüquq elmləri doktoru” alimlik dərəcəsi vermişdi.

Şerlok Holmsla vidalaşan Konan Doyle 1901-cı ilin 2 aprelinə cap etdiyi “Baskervillərin iti” adlı povestində də bu xəfiyyəçi obrazı bir qədər gözə dəyir. Lakin həmin əsərdəki hadisələrin baş verdiyi tarix Holmsın Rausenbax

şəlaləsi kənarında yox olmasından daha əvvəlki dövrə aiddir. Belə ki, ədib bir növ öz oxucularını aldadır və retro bir əsərlə onları sakitləşdirmək istəyir. Bundan əlavə, tənqidçilərin fikrinə görə, bütün digər Şerlokiana nümunələrində süjet Holmsdan asılı olduğu halda, “Baskervillərin iti”ndə bu iş əksinə bir haldadır. Yəni nisbətən arxa planda olan Holms yalnız finala yaxın üzə çıxır və hadisələrə təsir göstərir. Povestin əhvalatlarının təsvir olunduğu yerləri – Qrimpen top bataqlığını, vələs pöhrəliyi talasını və həbsxana mənzərələrini müəllif Fletçer Robinsunun dəvəti ilə çıxdığı gəzinti zamanı həmin ilin əvvəlində öz gözləri ilə gördükdən sonra qələmə almışdır.

1889-cu ildə Cənubi Afrikada başlayan Bur müharibəsinə könüllü həkim sifətilə yola düşən ədib tezliklə oradakı Kanqmen hərbi xəstəxanasında qarın yatalağı xəstəliyinə yoluxur və az qalır ki, tələf olsun. Yalnız möhkəm orqanizmi sayəsində o, ölümdən qurtulur və vətənə qayıdaraq hökumətin xahişi ilə “Böyük Bur müharibəsi” elmi-sənədli əsərini yaradır. Həmin kitab bu qarşıdurmanın səlnaməsinə çevrilir. Lakin oxucuları bir şey narahat edirdi – məşhur bədii obraza çevrilmiş xəfiyyəçi Holms onları öz dahiyənə ağılı ilə bir daha heyrətləndirəcəkdimi?

Amerikadakı nəşirlər 1903-cü ildə Holmsı nə isə bir yolla Rauşenbax şəlaləsindən çıxarıb dirildilməsi üçün ona 5 min dollar təklif edirlər, Nyunsens isə yalnız bunun yarısından bir qədər çox verə biləcəyini deyir. Nəşirlərə Konan Doyl yalnız beş sözün baş hərflərini göndərir: “*O.K. A.K.D.*” bunlardan son üçü onun ad və familiyasının ilk hərflərini, ilk ikisi isə “*okey*”, yəni “*oldu*” sözünü bildirirdi. Bu halda, tarixlərə yaxşı diqqət verməyən müəllif səhvən öz qəhrəmanını həyata ölüm tarixindən daha əvvəl, yəni 1903-cü ildə qaytarır. Beləliklə, “Strend” məcmuəsinin səhifələrində əvvəlcə “Boş evin sərgüzəştləri”, sonra isə “Norvuddan olan iş icraçısı”, “Rəqs edən adamciyəzlər” və “Tənha velosipedçi” varid olurlar. Həmin əsərlər haqqında o, özü bildirmişdir ki, ilk üç yazıda oxla almanı sərrast vura bilmişdir. Velosipedçi barəsində olanında isə nisbətən uğursuzluğa düşər olmuşdu. O, Holmsın şöhrətinə layiq süjetlər üçün məsləhətləşmək niyyətilə bacarıqlı bir mütəxəssis tapmaq arzusunda idi.

1903-cü ilin dekabrından 1904-cü ilin dekabrına kimi peyda olmuş 13 povest və bir roman sonradan Hyunsens tərəfindən “Holmsın qayıdışı” başlığı altında ayrıca bir cild şəklində çap olunsada, onlardan “Qloriya Skott” və “Sarı sifət” əsərlərinin uğurlu alındığını demək bir qədər çətin idi. Bundan az sonra onun Üçüncü Edvardın zəmanəsinə aid tarixi romanı “Ser Naycel” işıq üzü görür. Həmin vaxtda onun həyat yoldaşı vəfat edir. Sonrakı dövrdə digər xanımı Cin Lekki ilə dördü bir əsrlik məşhurluq, zənginlik və ailə sevincləri yaşamış ədibin birinci dünya müharibəsi dövründə cəbhədə bir oğul itirməsi ona böyük mənəvi zərbə olur.

1930-cu ilin 7 iyul səhərində ölümün yaxınlaşdığını bütün aydınlığı ilə duyan 71 yaşlı Ser Artur Konan Doyl çətinliklə yerindən qalxıb özünü yazı masasına yetirə bilirsə də, əli qələm tutmur. Hələ keçən ay boyu aldığı çoxsaylı məktubları cavablandırmış, özü barədə yazılar vermiş mətbuat orqanlarına rəylər

göndərmişdi. Ömrünün həmin sonuncu günü isə yalnız pəncərədən Susseks qraflığının axar-baxarlı mənzərələrinə nəzər sala bilir. Həyat öz axarı ilə davam etsə də, onun mənalı ömrünün son saati tamama yetmişdi. Üzünü cavan arvadına tutaraq *“Əziyyətlərini halal et!”* – deyir. Sonra isə bir neçə gün öncə yazdığı son sözləri xatırlayır: *“Oxucularım həyatım boyu nə qədər macərəlarla qarşılaşdığımдан xəbərdar olsalar da, yəqin ki, onlardan ən maraqlısının və ən şərafəlisinin hələ irəlində məni gözlədiyini təsəvvür etmirlər.”* Bu məqamda dahi ədib iki oğlu və həyat yoldaşının əhatəsində gözlərini əbədi olaraq yumur.

Onun dəfn mərasimində çıxış edənlərdən yepiskop və psixoloq alim Drayton Tomas yazıçının son illərdə ruhlar dünyası üzrə apardığı tədqiqatın insanlara ölümdən sonrakı qeyri-cismanı mövcudluq naminə bu dünyada alicənab və gözütöx olmağa çağırışları ilə etdiyi böyük tərbiyəvi təsirdən bəhs etdi. Vilyam Cillet bir aparıcı aktyor və Holms obrazının səhnə yaradıcısı kimi dahiyənə bədii surət olan Şerlok Holmsın bəşər düşüncəsinə gətirdiyi faydanı xatırlatdı. Mərhumun öz detektiv əsərlərinin ilkin variantını adətən dərc etdirdiyi *“Strend”* jurnalının səhifəsində yerləşdirdiyi nekroloqda redaktor Qrinhof Smit dünyasını dəyişdirmiş ədibin Holms obrazı ilə nəinki az təşəkkül tapmış bir janra güclü nəfəs verməsini, həmçinin mərdlik və haqq-ədalət barədə hamıya güclü duyğular aşıladığını qeyd edirdi. Corc Bernard Şou isə öz başsağlığını çox qısa və bədbin bir ahənglə ifadə etmişdi: *“Bu qədər yaxşılıqlarına layiqli qiymət verməyən əzablı dünyadan mərhum başını çox yaxşı götürüb aradan çıxdı.”*

“Deyli Herald” məcmuəsi də bütün digər mətbuat nümunələrinə qoşularaq öz səmimi duyğularını belə bir əlavə başlıq altında dərc etmişdi: *“Ser Artur Konan Doyl artıq aramızda yoxdur, amma onun yaratdığı Şerlok Holms əbədi olaraq bizimlədir.”* Bir neçə gün sonra isə qədirbilən ingilis xalqı möhtəşəm Sent-Ceymz Holl sarayında altı min adamın iştirakı ilə əzəmətli anım mərasimi keçirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Артур Дойл Конан. Подвиги бригадира Жерара. Послесловие Урновой. М.: Правда, 1987.
2. Cox, Don Richard. Arthur Conan Doyle. Frederick Ungar Publishing Co., New York, 1985.
3. Redmond, Christopher. “Welcome to America, Mr. Sherlock Holmes”. Toronto. Simon & Pierre, 1987
4. Pointer, Michael. The Public Life of Sherlock Holmes. London. David & Charles, 1975.
5. Артур Дойл Конан. Родни Стоун. Послесловие Урновой. М.: Правда, 1990.
6. Martin Booth. The Doctor and the Detective: A Biography of Sir Arthur Conan Doyle. Thomas Dunne Books. New York, 2000.
7. Артур Дойл Конан. Избранные фантастические произведения. Предисловие К.Андреева. М.: Молодая гвардия, 1957.
8. Артур Дойл Конан. Собака Баскервилей. М.: Художественная литература, 1987.
9. Daniel Stashower, Sherlock Holmes. Teller of Tales: The Life of Arthur Conan Doyle.

АРТУР КОНАН ДОЙЛ И ДЕТЕКТИВНЫЙ ЖАНР

Г.И.АХМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Представленная статья является второй половиной работы и посвящена детективному аспекту творчества известного английского писателя Артура Конан Дойла. Нами опубликованы ряд статей в данной области, поскольку они выполнены на почве докторской диссертации соискателя. Первая же половина данной статьи скоро будет опубликована в Ученых записках одного из ВУЗ-ов нашей Республики.

Ключевые слова: душа, приключение, уголовное дело, литературный стиль, финансовая поддержка, охватить период.

ARTHUR CONAN DOYLE AND THE DETECTIVE GENRE

G.I.AHMADOV

SUMMARY

The presented material is the second half of the whole piece highlighting the entire literary creation of the mentioned writer. Though he wanted to write more historical novels, he became world - known with his image Sherlock Holmes. We have been working ten years upon the very aspect of the creation of this author with the aim of gaining professorship. Translation of several detective stories of this author into Azeri belongs to our pen and a few years ago they were published in the magazine "Mutarcim".

Key words: spirit, adventure, criminal case, literary style, a financial support, to cover the period.